

Muhammed Hüseyin Tabâtabâî ve El-Mîzân Tefsîri
Muhammed Hüseyin Tabâtabâî and his
Commentary titled al-Mîzân

İmran ÇELİK

Öğr. Gör. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Kur'ân-ı Kerim Okuma ve Kıraat Bilim Dalı.

Rize/Türkiye

Teaching Assistant Doctor, Recep Tayyip Erdogan University, Faculty of
Theology Department of Qur'an Reading and Qur'an Science.

Rize, Turkey

imran.celik@erdogan.edu.tr,

ORCID ID: 0000-0001-6598-8943

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 30 Eylül / 30 September 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 22 Aralık / 22 December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: İmran Çelik, “ Muhammed Hüseyin Tabâtabâî Ve El-Mîzân Tefsîri” , *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (Güz) 2020) : 45-62, doi: 10.47098/bayburt-ilahiyat.802631

Öz¹

Bu çalışmada Fars medeniyetinin çağdaş dönemde yetiştirdiği büyük müfessirlerden biri olan Allâme Muhammed Hüseyin Tabâtabâî'nin hayatı ve en başta gelen eseri olan *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsiri ele alınacaktır. Tabâtabâî, tefsir, sosyoloji ve felsefe eserleri ile ilim dünyasına büyük katkılar sağlamış bir âlimdir. O, yaşadığı dönemde ilme olan düşkünlüğü, gelenekçi İran uleması ile verdiği mücadeleleri ve geleneği akıl süzgecinden geçirip ele alması ile tanınmaktadır. Başta İran uleması olmak üzere bütün İslâm düşüncesine, tefsirin, çağın ilimleri ve insanların ihtiyaçları dikkate alınmak kaydı ile yeniden ifade edilmesi gerektiği yönünde çalışmalar yapmıştır. Tabâtabâî'nin tefsiri, âyetlerin ele alınması ve hadislerle açıklanması kısmında Sünnî-Şîî irfanının mecz edildiği, Şîî gelenekte Kur'an tefsirinin mezhep taassubuna kurban edilmeden açıklandığı en insafli çalışmaların başında gelmektedir. Tabâtabâî'nin, hidayet merkezli tefsir anlayışı ve Kur'an'ın herkes tarafından anlaşılabilirliği düşüncesi, aynı zamanda Tabâtabâî'nin tefsir metodunu, Kur'an tefsiri ile neyi hedeflediğini, ilmî çalışmalarının bütün mahiyetini ve boyutunu da ortaya koymaktadır. Bu makale, Tabâtabâî'nin hayatını ve *Mîzân* tefsirini; yazılış amacı, kaynakları, mahiyeti ve metodu ile birlikte tanıtmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Şîî, Tabâtabâî, el-Mîzân, Metot.

Abstract

In this study, the life of Allâme Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, one of the great interpreters of Persian civilization in the contemporary period, and his most important work, *al-Mîzân fî Tefsîri'l-Quran*, will be discussed. Tabâtabâî was a scholar who made outstanding contributions to the world of science with his commentary (tafsir), sociology, and philosophy works. During his lifetime, he was known for his devotion to science, his struggles with the traditional Iranian scholars, and his handling tradition through intellectualization. He made studies to show all Islamic thought, especially the Iranian scholars, that commentary should be restated by considering the sciences of the age and the people's needs. The interpretation by Tabâtabâî is one of the most merciless works in bringing Sunni-Shiite wisdom together to discuss the verses and explain them with hadiths and in clarifying the commentary of the Qur'an without sacrificing to the sect fanatic in the Shiite tradition. Tabâtabâî's understanding of commentary, which was centered on guidance and the idea that everyone can understand the Quran, also reveals Tabâtabâî's method of commentary, what he aims with his commentary of the Qur'an, and the whole nature and dimension of his scientific studies. This article aims to cover Tabâtabâî's life and his commentary titled *Mîzân* with the purpose, sources, nature, and method of writing.

Keywords: Commentary (Tafsir), Shi'ite, Tabâtabâî, al-Mîzân, Method.

1. Hayatı

Tabâtabâî 1904 yılında Tebriz'de dünyaya gelmiştir.² Beş yaşında annesini, dokuz yaşında da babasını kaybetmiştir.³ Ailesinin kendisi için oluşturduğu maddî imkânlarla küçük yaşta medrese eğitimine başlamış, özel öğretmenlerden altı yıl boyunca Farsça ve temel eğitim dersleri almıştır. Ancak yaşadığı dönemde İran'da temel eğitimin belli bir müfredatı olma-

¹ Bu makale "Çağdaş Dönem Sünnî-Şîî Tefsir Mukayesesi (Menâr ve Mîzân Tefsir Örneği)" adlı doktora çalışmasından üretilmiştir.

² Allâme Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *İslâm Sosyolojisi*, çev. Hasan Kanaatli, (İstanbul: Kevser Yayıncılık, 2008), 11; Allâme Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *Tüm Boyutları İle İslâm'da Şîa*, çev. Kadir Akaras & Abbas Akyüz, (İstanbul: Kevser Yayıncılık, 2016), 19.

³ Allâme Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *Tevhîd Risâleleri*, çev. Kenan Çamurcu, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 17.

ması nedeniyle eğitiminin mahiyeti Kur'ân kıraati ve tecvidi üzerine olmuştur.⁴

1911-1925 yıllarında İslâmî ilimlerde temel eserlerden Sarf ilminde *Emsile, Sarf-ı Mir ve Tasnif*; Nahiv'de *Avâmil, Samediyye, Câmî'* ve *el-Muğnî*; Belâgat ilminde *Mutavvel*; Fıkıh'ta *Şerh-i Lüma ve Mekâsıb*; Usul ilminde *Meâlim, Kavânin, Resâil ve Kifaye*; Mantıkta *Kübrâ, Haşîye ve Şerh-i Şemsiyye*; Felsefe'de *Kitab-ı Şerh-i İşârât, Esfâr, Şerh-i Hidâye ve Şerh-i İbn Mukle*; Kelam'da ise *Keşfü'l-Murad* adlı kitapları okumuştur.⁵

1925 yılında Tebriz'den Necef'e geçerek dönemin önde gelen âlimlerinden Mirza Ali Kâzî (1245-1325), Mirza Muhammed Hüseyin Na'inî (1239-1315), Şeyh Muhammed Hüseyin Karavî İsfahânî (1296-1361), Seyyid Ebül-Kasım Hânsârî (1888-1952), Seyyid Hüseyin Bâdkubî (1293-1358) ve Murtaza Talakânî (1274-1363)'den ders almıştır. Özellikle Âyetullah Şeyh Muhammed Hüseyin İsfahânî'nin ders halkasında 6 yıl usul dersleri, 4 yıl boyunca da fıkıh dersleri okumuştur. Necef'te 6-7 yıl fıkıh okumasına rağmen bu alana ilgi duymamıştır, ancak şu var ki tefsirinin de en zayıf kalan yönü bu olmuştur. Âyetullah Na'inî'den ictihad, fıkıh ve rical ilmini; Âyetullah Hüccet Kuhkemî ve Seyyid Hüseyin Bâdkubî'den felsefe dersleri; Seyyid Ebül-Kasım Hânsârî'den ise matematik, geometri ve cebir dersleri almıştır.⁶ Tabâtabâî, bu eğitimler sonucunda fıkıh, sarf, nahiv, Arap edebiyatı, matematik, felsefe, kelam, irfan ve tefsir dallarında ihtisas sahibi olacak kadar kendini yetiştirme imkânı bulmuştur.⁷

Tabâtabâî, Necef'te yaşadığı ekonomik sıkıntı nedeniyle 1935 yılında eğitimine ara verip doğduğu Tebriz'e geri dönmek zorunda kalmıştır. Bu sırada on küsur yıl ruhî yıkıntı yaşadığı bir dönem geçirmiş, geçimini temin edebilmek için ise ilmî çalışmaları bir tarafa bırakarak çiftçilikle uğraşmıştır.⁸ Bu dönemde kendi ifadesi ile derunî bir işkence içerisinde yaşamıştır. 1946 yılında, kısılcığında bulunduğu ekonomik çaresizliğe ve bunalımlara rağmen Kum şehrine geri dönmüştür. Kum şehri Tabâtabâî'nin hayatının kalan kısmı için ilim tahsil ettiği, talebelerine dersler verdiği ve içerisinde bulunmakla da bahtiyar olduğu bir yer olmuştur.⁹

Tabâtabâî, İbn Sînâ'nın *Şifa*, Sadreddîn-i Şîrâzî'nin (ö. 1050/1641) *el-Esfârü'l-erbaa* gibi temel kitaplarını medreselerde okutmak suretiyle felsefenin İran'da yayılmasına katkı sağlayan bir âlimdir.¹⁰

⁴ Tabâtabâî, *Tevhîd Risâleleri*, 17.

⁵ Tabâtabâî, *Tevhîd Risâleleri*, 17; es-Seyyid Kemal Haydârî, *Usûlu't-tefsîr ve't-te'vîl mukârane menhecîyye beyne ârâi't-Tabâtabâî ve ebrâzi'l-müfessîrîn* (İran: Dâru Ferâkid li't-Tibâati ve'n-Neşr, 2006), 8.

⁶ Tabâtabâî, *Tevhîd Risâleleri*, 18.

⁷ Tabâtabâî, *İslâm Sosyolojisi*, 12; Ali Evsî, *et-Tabâtabâî ve menhecühü fî tefsîrihi el-mizân* (Tahran/İran: Munazzamatü'l-A'lami'l-İslâmî, 1985), 47-50.

⁸ Haydârî, *Usûlu't-tefsîr*, 15.

⁹ Tabâtabâî, *Tevhîd Risâleleri*, 19.

¹⁰ Haydârî, *Usûlu't-tefsîr*, 16.

Allame Tabâtabâî, Kum şehrinde otuz yedi yılı aşkın bir süre hocalık yapmış; bu görevde İbn Sînâ, Molla Sadra (ö. 1050/1641) ve İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) gibi isimlerin meşhur eserlerini okutmuştur. Kur'ân'a, Şifli-ğe, fıkıha, ahlâk ve irfana, İslâm felsefesine dair zâhirî ve bâtinî ilimlerde¹¹ pek çok eser kaleme almış ve özel ders halkalarında bunları okutmuştur. Onun ders halkalarında, daha sonra gerek İran ve gerekse İran dışından İslâmî ilimler alanında eserler verecek olan pek çok isim yetişmiştir.¹²

Tabâtabâî'den pek çok ilim adamı etkilenmiştir. Etkilenenlerin başında muasır âlimlerden öğrencisi Seyyid Hüseyin Nasr gelmektedir.¹³ Nasr, Tabâtabâî'yi İran'ın yetiştirdiği en önde gelen âlim ve zahitlerden birisi olarak kabul etmektedir.¹⁴ Ayrıca onun; Murtaza Mutahharî (1920-1979), Abdullah Cevad Amûlî, Âyetullah Muhammed Hüseyin Bihîştî (1928-1981), Hasan Hasanzade Amûlî, Muhammed Taki Misbah Yazdî, Gulam Hüseyin İbrahimi Dinanî, Seyyid Celaleddin Aştiyanî (1304-1384), İmam Musa Sadr (1307-1391), Daryüş Şayagan ve M. Müctehid Şebûsterî gibi öğrencileri olmuştur.¹⁵

Tabâtabâî hem felsefe hem de irfan okullarında eserleri olan ender bir şahsiyettir. Ömrünü; kıyasta, burhanda, hitabette, batınî halvetlerle,¹⁶ ilahî sırlarla ve irfanî murakabelerle¹⁷ geçirmiştir. Bu yolculuğun sonunda ise kendisini Kur'ân'a adamıştır.¹⁸ Bununla birlikte öğrencilerinin özellikle irfânî ve ahlâkî yönünü önemseyen Tabâtabâî, ilim ve ahlâkın birlikteliğini bizzat yaşayarak çevresine öğretmiş bir ilim adamıdır.¹⁹ Onun pek bilinmeyen bir özelliği de hattat olması ve bunun yanı sıra gizli ilimlerden reml, cifr, sayı ilmi, ebced hesabı, cebir, mukabele, geometri ilimlerini ve astronomiyi, takvim hazırlayabilecek kadar çok iyi bilmesidir.²⁰

Tabâtabâî; tefsir, tarih, sosyoloji, usul ve felsefeye dair kaleme aldığı 40 civarında eserinin çoğunu, dönemin ilim dili olan Arapça, az bir kısmını da Farsça yazmıştır.²¹ O, İslâm dünyasında Şîî çevreler kadar Sünnî dünyada da itibar gören âlimlerindedir. Eserlerinde Şîî kaynakların yanı sıra Sünnî

¹¹ Gizli hakikatleri konu alan ve bu yolla insanı mânevî kurtuluşa ulaştırdığına inanılan ilim. İlk defa Şifler tarafından ortaya atılan ve İslâm'da zâhir ve bâtin olmak üzere iki tür ilmin olduğunu iddia eden görüştür. Daha sonraki süreçte Şia'nın bâtinî ilim anlayışı şer'î hükümlerden çok imâmet ve siyaset konusuyla sınırlı kalmış bir husustur. Süleyman Uludağ, "Bâtin İlimi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1992), 5/188-189.

¹² Allâme Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *Özün Özü İrfan Dersleri*, çev. Talip Çetinkaya & Orhan Düz, 4. Baskı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 15.

¹³ İmran Çelik, *Seyyid Hüseyin Nasr'ın İslâm Düşüncesi* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 20-21.

¹⁴ Tabâtabâî, *Özün Özü İrfan Dersleri*, 11.

¹⁵ Evsî, *et-Tabâtabâî ve menhecuhu fi tefsîrihi el-mîzân*, 52.

¹⁶ Günahdan korunmak ve daha iyi ibadet etmek için ıssız yerlerde yaşamayı tercih etmek anlamında bir tasavvuf terimi.

¹⁷ Kulun, sürekli biçimde Allah Teâlâ'nın gözetimi altında bulunduğu şuur ve idrakinde olması anlamında tasavvuf terimi.

¹⁸ Tabâtabâî, *Özün Özü İrfan Dersleri*, 34.

¹⁹ Tabâtabâî, *İslâm Sosyolojisi*, 13.

²⁰ Tabâtabâî, *İslâm Sosyolojisi*, 14.

²¹ Evsî, *et-Tabâtabâî ve menhecuhu fi tefsîrihi el-mîzân*, 53-54; Haydârî, *Usûlu't-tefsîr*, 47-50.

kaynaklara da başvurmuş; ancak görüşlerini Şîî düşünce zemininde izah etmiştir.²²

Tabâtabâî aktif siyasetin içerisinde yer almadığı gibi dünya siyasetini etkileyen, İslâm dünyasında ciddi sancılara da neden olan “İran İslâm Devrimi” hareketine de katılmamıştır. Öğrencilerinden Murtaza Mutahharî, Muhammed Hüseyin Bihîştî, Mûsâ Sadr, Muhammed Müfettah, Muhammed Takî Misbâh Yezdî gibi isimlerin devrime yönelik olarak aktif siyasî ortamlarda adları geçse de²³ bu kişilerin devrimde yer almaları Tabâtabâî'nin dolaylı olarak aktif rol aldığı anlamına gelmemektedir. Zira Tabâtabâî'nin eserlerinde İran Devrimi ve toplumdaki etkileri hakkında görüşlerine rastlanmamaktadır. Eserlerinde sanki ömrünün en olgun dönemi olan 1979 yılında İran'da bir devrim olmamış gibidir.²⁴

Şiir yazmayı ve Hâci Alî Ekber Bismil-i Şîrâzî (ö. 1263/1847)'nin²⁵ *Dîvân* adlı eserini de çok seven Tabâtabâî, şair olarak anılmamak için yazdığı şiirleri yırtıp atmıştır. Şîa'nın dünyaya açılmasına, yazdığı eserlerle ve her yıl yaptığı ilmi toplantılarla katkıda bulunmuştur. Çalışmaları İngilizce, Almanca, Arapça, Türkçe gibi pek çok dile çevrilmiş ve çokça baskısı yapılmıştır.²⁶

Arapça'ya vakıf olan Tabâtabâî'nin hayatı, Tebriz, Nefes ve Kum şehirlerinde geçmiştir.²⁷ Kanaatimizce eğer Batı dillerini öğrenmiş ve farklı ülkelere seyahat etme imkânı bulmuş olsaydı, hem dünyayı daha iyi tanıyacak hem de özgün felsefî düşüncelerini dünyanın tanınmasına imkânı olacaktı.

Yaşadığı 79 yıla pek çok eser sığdıran, Şîî ve Sünnî çevrelerce tanınan ve Batı dünyasında tanınması her geçen gün daha da artan Tabâtabâî, 15 Kasım 1981 yılında Kum'da vefat etmiştir.²⁸

1. 1. İslâm Düşüncesine Katkısı

Tabâtabâî, XX. yüzyılda İran'da unutulmaya yüz tutmuş tefsir ve felsefe çalışmalarının yeniden canlanmasına katkı sağlamıştır. Onun, Kum'da gördüğü en büyük iki eksiklik, tefsir ve felsefe derslerinin olmaması idi. Zira dönemin fıkıhçıları tefsir ilmini ihmal ediyor ve felsefeye de öteki gözle bakıyorlardı. Ancak Tabâtabâî, ilmî derinliğinde fıkıh ve usul ilimleri olmasına rağmen, tefsir ve felsefe çalışmaları ile İran'daki bu kasvetli ortamı

²² Tabâtabâî, *Tevhîd Risâleleri*, 11.

²³ Suat Mertoğlu, "Muhammed Hüseyin Tabâtabâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/307.

²⁴ Tabâtabâî, *Tüm Boyutları İle İslâm'da Şîa*, 19; Evsî, *et-Tabâtabâî ve Menhecuhu fî Tefsîrihi el-mizân*, 51.

²⁵ Hicri 1187'de Şîraz'da doğmuştur. Şîraz'daki Medrese-i Hakîm'de, edebiyat, felsefe, matematik, mantık ve dini ilimler tahsil etmiştir. *Dîvân* adlı eseri ile meşhur olmuştur. Rıza Kurtuluş, "Şîrâzî Bismil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/184.

²⁶ Mertoğlu, "Muhammed Hüseyin Tabâtabâî", 306-308.

²⁷ Evsî, *et-Tabâtabâî ve menhecühû fî tefsîrihi el-mizân*, 45.

²⁸ Tabâtabâî, *İslâm Sosyolojisi*, 15; Haydârî, *Usûlu't-tefsîr*, 33-34; Evsî, *et-Tabâtabâî ve menhecuhu fî tefsîrihi el-mizân*. 44-52.

değiştirmeye muvaffak olmuştur. Özellikle tefsir dersleri ve bu çalışmalarını halka açmış olması, onun felsefe derslerini vermesine olanak tanımış ve felsefe karşıtlarının kendisine zarar vermesini engellemiştir.²⁹

Tabâtabâî, sosyoloji alanında da yetkin olan bir âlimdir. O, âyetleri tefsir ederken “sosyolojik inceleme” şeklindeki başlıklarıyla; “zorunlu sosyalleşme,”³⁰ “sosyal nedensellik,” “tarihsel nedensellik,” “sosyal şahadet,” “dinsel yol göstericilik”³¹ ve “hak esaslı inanç sistemi”³² gibi, sosyoloji ilminde kullanılan bazı özgün kavramları ustalıkla kullanmıştır. Tabâtabâî'nin sosyolojik yönü, ilahiyat dünyası için özel çalışma gerektiren bir alandır.

Tabâtabâî, sosyalist, komünist ve materyalist görüşlerin ülkesini istilâ ettiği yıllarda klasik İran ulemâsının bu sorunu da fıkıhla çözüme hayaline karşılık, bunun yerine felsefî ve aklî ilimleri bu akımlara cevap vermek için okutmak gerektiğini savunmuş ve bu yolda mücadele vermiştir. Onun girişimleriyle İran, önceden fıkıh çalışmalarıyla temayüz ederken daha sonra felsefe, tefsir ve aklî ilimlerin okutulduğu bir döneme geçmiştir.

Henry Corbin (1903-1978), Seyyid Hüseyin Nasr ve bazı ilim adamları ile birlikte yaptıkları senelik ilmî/felsefî toplantılarda işlenen mevzular bunun ilk nüveleri olarak ifade edilebilir.³³ Henry Corbin ile olan görüşmeleri hem Tabâtabâî'nin görüşlerinin Batı'ya nakline hem de Tabâtabâî'nin Batı dünyasını daha yakînen tanımaya fırsat vermiştir.³⁴ İran İslâm devrimi günlerinde Tabâtabâî'den bu toplantılara son vermesi istenmiş o ise buna şiddetle karşı çıkmıştır. Ancak bu toplantılar, siyasî baskı sonucu bitirilmmiştir.

Bu toplantılar Tabâtabâî'nin “İslâm'da Şîa” ve “İslâm'da Kur'ân” adlı iki eserini yazmasına vesile olmuştur. Bu toplantıların Corbin açısından faydası ise Şîa'yı tanıttığı eserlerinin Batı dilleri yanında, Arapça, Türkçe ve Malayca tercüme edilmesi ve İslâm dünyasında okunması olmuştur.³⁵

Tabâtabâî'nin, İran'ın ilim ve düşünce dünyasına kazandırdıkları şu şekilde özetlenebilir:

1- Felsefe ve Sosyoloji gibi aklî ilimleri ihya etmiştir. Döneminde felsefe gibi konulara ulemanın tepkileri olmasına rağmen, temel felsefe kitaplarını bizzat okutmuştur. Ayrıca İran'da ihmal edilmiş olan tefsir derslerini de canlandırmıştır.

²⁹ Allâme Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *Süneni'n-Nebi (Peygamberimizin Sünnetleri)*, çev. Turgut Atam, (İstanbul: ASR Yayınları, 2015), 23.

³⁰ Allâme Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *Söyleşiler*, çev. İsmail Bendiderya, 2. Baskı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 123.

³¹ Allâme Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *el-Mizân fi tefsîr'il-Kur'ân*, 20 cilt. (Menşuratü Cemaati'l-Müderisin fi Havzati'l-İlmiyyeti fi Kısmi'l-Mukaddese, t.y.), 3/60.

³² Tabâtabâî, *el-Mizân*, 3/65.

³³ Tabâtabâî, *Söyleşiler*, 85-120.

³⁴ Tabâtabâî, *İslâm Sosyolojisi*, 12.

³⁵ Haydârî, *Usûlu't-tefsîr*, 83-87.

2- Bilgiyi toplumun farklı kesimlerine taşımıştır. Eğitim alanında çeşitli fikrî ve ahlâkî mahiyette dersler vermek suretiyle toplum üzerinde etkili olmuştur.

3- Felsefe ve tefsir sahasında yazdığı eserler ve verdiği dersler ile İran'da bir neslin yetişmesine öncülük etmiştir.

4- Medrese eğitiminin halkı unuttuğu, ilmî meselelerin sadece teorik tartışmalarla sürdürüldüğü İran'da, halka yönelik Arapça ve Farsça pek çok eser kaleme almıştır.³⁶

Bu eserlerden bazıları şunlardır. Usûlu'l-Felsefe, Risâletü fi'l-esmâî ve's-sıfât, Risâletü fi'l-i'tibâriyyât, Risâletü fi'l-i'câz, Risâletü fi'l-ef'âl, Risâletü fi'l-insân gable'd-dünya, Risâletü fi'l-insân fi'd-dünya ve Risâletü fi'l-insân be'd-dünya şeklinde Arapça ve Farsça pek çok eseri bulunmaktadır.

1. 2. el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân

Muhammed Hüseyin Tabâtabâî'nin 1952 yılında yazmaya başladığı 20 ciltlik tefsiridir. 31 Ekim 1972'de tamamlanmıştır.³⁷ Kısaca *el-Mîzân* olarak tanınan bu tefsir, ülkemizde yapılan akademik çalışmalarda henüz yeteri kadar ele alınmamıştır. Bu sebeple makalemizde; *Mîzân* tefsirinin kaynakları, metodu ve mahiyeti biraz daha derinlikli incelenme gereği duyulmuştur.

1. 2. 1. Yazılış Amacı

Tabâtabâî'ye göre tefsir, her dönemde insanların anlayacakları dilde Kur'ân'ın izahı için gerekli olan ve kıyamete kadar devam etmesi zarurî olan bir vazifedir. Hz. Peygamber'den sonra pek çok önemli tefsir yazılmış olmakla birlikte bu tefsirler, yazarların kabiliyeti, ilgi alanı ve dönemin şartları ile sınırlı bir bakış açısı yansıtmaktadır. Hâlbuki tefsire çeşitli ilimlerin sınırsız hazineleri hâlâ girememiş ve tefsirler çağın güncel ve reel ihtiyaçlarına cevap verecek duruma henüz ulaşmamıştır.³⁸ Bundan dolayı her dönem yeni tefsir yazılması zaruri bir ihtiyaçtır.

Tabâtabâî'ye göre parçacı yaklaşım ve mezhebî bakış açısı ile Kur'ân'ı anlama çabaları, sadra şifa bir tefsirin ortaya çıkmasına mâni olmuştur. Ona göre, Ehl-i Eser/Hadisçiler akla hak ettiği rolü vermeyip onu geri plana itmiştir. Diğer taraftan kelamcılar, sığ anlayışlarına uygun bir tefsiri tercih etmiştir. Felsefeciler ise görüşlerine uymayan âyetleri hiçbir ilmî ilkeye dayandırmaksızın kendi fikirlerine uyarlama yoluna gitmiştir. Mutasavvıflar da Kur'ân'ın insanların hayatlarına hitap ettiğini unutarak bâtın anlayışı ile Kur'ân'ı insanların hayatlarından koparmış, dahası kavramları nûrânî ve zûlmânî diye ikiye ayırmışlardır. Bunun için Kur'ân; felsefe ve hikmet ile

³⁶ Evsî, *et-Tabâtabâî ve menhecuhu fî tefsîrihî el-mîzân*, 51-53.

³⁷ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 20/398.

³⁸ Tabâtabâî, *Söyleşiler*, 45.

birlikte çağın insanların ihtiyaçları da dikkate alınarak yeniden tefsir edilmelidir.³⁹

Ona göre tefsir süreci aslında bu ihtiyacın bir sonucudur.⁴⁰ Bu süreç Hz. Peygamber'den sonra kendi doğal seyrinde günümüze kadar gelmiştir.

Sünnî tefsirde Hz. Peygamber'den sonra sahâbe, tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn şeklinde bir sınıflandırma vardır.⁴¹ Daha sonra Taberî (ö.310/923) gibi müfessirlerin eli ile ilk dönem râvilerin tefsire dair görüşleri kayıt altına alınmıştır. Senet zinciri bırakılarak görüşlere yoğunlaşmış, ancak bu dönem, tefsire yanlış rivayet ve görüşlerin de girmeye başladığı zaman dilimi olmuştur.⁴²

Bir diğer kuşak ise İslâmî ilimlerde uzmanlık perspektifiyle yazılan tefsirlerin dönemidir. Örneğin; Zeccâc (ö. 311/923) gramatik; Vâhidî (ö. 468/1076) ve Ebû Hayyân (ö. 745/1344) kelime tahlili ve hareke; Zemahşerî (ö. 538/1144) belâgat ve fesahat; Râzî (ö. 606/1210) kelim; İbnü'l-A'râbî (ö. 638/1240) tasavvuf ve irfan; Sa'lebî (ö. 427/1035) hadis; Kurtubî ise (ö. 671/1273) fikhî tefsirler yazmışlardır.⁴³

Nisâbü'rî (ö. 553/1158'den sonra), İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) ve Alûsî (ö. 1270/1854) gibi âlimlerin ise muhtelif ilimleri yöntem olarak seçip tefsir yazdıkları görülmektedir. Tabâtabâî'ye göre bu dönem müfessirleri, tefsiri durağanlıktan çıkarmış, tefsir çalışmalarına yeni araştırma ve teori yöntemleri kazandırmışlardır. Ancak bu branşlaşma diğer taraftan zamanla rivayetlerin kopukluğuna ve metinlerin bozulmasına/tahrifine neden olmuştur.⁴⁴

Sünnî gelenekteki süreci bu şekilde tasnif eden Tabâtabâî'ye göre Şii tefsir geleneği bu usulü takip etmemiştir. Onlar, Kur'ân'ı tefsir ederken Hz. Peygamber ve Ehl-i Bey'ten gelen rivayetlerle kendilerini sınırlamışlar ve böylece kopukluğun ve metin karışıklığının önüne geçmişlerdir.⁴⁵

Şîa'da birinci grubu oluşturanlar; Hz. Peygamber ve Ehl-i Bey'ten rivayetleri alıp düzensiz bir şekilde tefsire aktaran beşinci ve altıncı imamın arkadaşları olan Zürâre b. Ayun, Muhammed b. Müslim, Maruf ve Cârîr; ikinci grup ise hicrî 5. ve 6. yüzyılda yaşayan Muhammed el-Ayyâşî (ö. 320/932 [?], Ali b. İbrahim el-Kummî (ö. 381/991) ve Nu'mânî gibi âlimlerdir. Şîa'da üçüncü kuşakta âyetleri lisan ve edebiyat açısından ele alan Şerif er-Râzî, konulara göre yorumlayan Şeyh et-Tûsî (ö. 460/1067) ve

³⁹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 1/5-9; Ali Rıza Hasanpur, "Allame Tabatabaî Açısından Allah'ın Gerçek Müradına Ulaşmada Müfessirlerin Anlayışlarının Rolü", *Misbah Dergisi* 9/16 (2020): 52.

⁴⁰ Tabâtabâî, *İslâm'da Kur'an*, 57-59

⁴¹ Muhammed Abduh & Reşid Rızâ. *Tefsîru'l-menâr*. 12 cilt. (Kahire: Dâru'l Menâr, 1947), 1/10.

⁴² Tabâtabâî, *el-Mizân*, 1/10.

⁴³ Allâme Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *İslâm'da Kur'an*, çev. Ahmet Erdinç, (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1988), 58.

⁴⁴ Tabâtabâî, *İslâm'da Kur'an*, 57-59.

⁴⁵ Tabâtabâî, *İslâm'da Kur'an*, 58.

Sadrettin Râzî'nin felsefî tefsirleri, belirli ilim dallarında uzmanlaşmış ve yazılmış eserler olarak değerlendirilebilir.⁴⁶

Tabâtabâî, tefsir sürecinin Sünnîler tarafından tasnif edilmesini gereksiz görse de kendisi de Şîa için böyle bir süreçten bahsetme gereği duymuştur. Çünkü her ilim sahasında olduğu gibi tefsir alanında da bir tekâmül söz konusudur.

1. 2. 2. Kaynakları

Bir yazarın başvuru yaptığı kaynakları bilmek, yazarın usûlünü, ilmî tercihlerini, kültürünü ve döneminde ulaşabildiği eserlerin onun hayatına kattıklarını bilmek anlamına gelmektedir. Bu bağlamda Tabâtabâî, eserinde; pek çok klasik ve modern tefsir, hadis, siyer, tarih, felsefe ve dil kaynaklarına başvurmuştur.

Tabâtabâî, ilk dönemden kendi çağına kadar yazılmış olan önemli tefsir kaynaklarına ulaşmıştır. Tefsir yaparken, önce Sünnî kaynaklara, ardından da Şîî eserlere yer vermiştir. Âyetin izahında tanım ve kelime tahlili yaparken Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk yarısı) *el-Müfredât*⁴⁷ adlı eserine, Sünnî kaynak olarak Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürrü'l-mensûr*⁴⁸ başta olmak üzere; Taberî'nin *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*'ı⁴⁹ ve tartışmalı konularda da Abduh ve Reşid Rızâ'nın *Tefsîrü'l-menâr*'ı gibi tefsirlere başvurmuştur. Şîî kaynaklardan ise Tabersî'nin (ö. 548/1154) *Mecmeu'l-beyân*⁵⁰ adlı eseri başta olmak üzere diğer kaynakları kullanmıştır.⁵¹

Sıklıkla başvurduğu kaynaklar; Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*,⁵² Fahreddin Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*,⁵³ Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârüt-tenzîl ve esrârüt-te'vîl*,⁵⁴ Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-meânî*,⁵⁵ Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-akli's-selîm*⁵⁶ ve Tantâvî Cevherî'nin (ö. 1940) *el-Cevâhir*⁵⁷ gibi eserleridir.

Ayrıca Arap dili lügati; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî'nin (400/1009'dan önce) *Tâcü'l-luğa*,⁵⁸ İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-Arab*⁵⁹ ve Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kamûsü'l-muhît*,⁶⁰ Sa'lebî'nin (ö.

⁴⁶ Tabâtabâî, *İslâm'da Kur'an*, 60-62.

⁴⁷ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 8/73; 10/39; 12/197.

⁴⁸ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 2/337; 5/22; 16/95; 9/85.

⁴⁹ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 5/366; 4/294; 6/62; 9/210.

⁵⁰ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 11/35; 20/252; 16/34; 15/336.

⁵¹ Evsî, *Tabâtabâî ve menhecühü fi tefsîrihi el-mîzân*, 59.

⁵² Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 10/245; 20/70; 14/371; 4/171; 18/48; 17/248, 397; 19/51.

⁵³ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 11/19; 8/223; 14/153-155; 16/181.

⁵⁴ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 11/179; 13/248; 9/126.

⁵⁵ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 8/17, 136; 12/38; 13/369; 14/159.

⁵⁶ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 15/389; 17/283.

⁵⁷ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 13/390; 11/292; 47 297.

⁵⁸ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 5/227; 8/176; 17/293.

⁵⁹ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 5/204; 13/138.

⁶⁰ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 12/302; 14/43.

291/904) *el-Mecâlis* ve Cürçânî'nin (ö. 471/1078-79) *Esrârü'l-belâğa* gibi eserlerden istifade etmiştir.

Tarih kitaplarından İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye*,⁶¹ Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*,⁶² Ya'kübî'nin (ö. 292/905'ten sonra) *Târîhu Ya'kubî*,⁶³ İbn Hacer el-Heytemî'nin (ö. 974/1567) *es-Savâ'iku'l-muhrika* ve İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *Sîretu İbn Hişâm* adlı eserleri öne çıkanlardır.

Şîi eserlerde Ayyâşî'nin *Tefsîrû'l-'Ayyâşî*,⁶⁴ Kûffî'nin *Tefsîru'l-furât*,⁶⁵ Nu'mânî'nin *Tefsîru-Nu'mânî*,⁶⁶ Kummî'nin *Tefsîru Kummî*,⁶⁷ Tûsî'nin *et-Tibyân fî tefsîri'l-Ḳur'ân*, Bahrânî'nin (ö. 1107/1696) *el-Burhân fî tefsîri'l-Ḳur'ân*,⁶⁸ Râvendî'nin (ö. 573/1178) *Tefsîrû'l-Ḳur'ân*,⁶⁹ Kâşânî'nin (h. 1091) *es-Sâfi fî't-efsîr*⁷⁰ ve Huveyzî'nin (h.1112) *Tefsîru nûri's-sekaleyn*⁷¹ gibi temel eserlere başvurmuştur.

Tabâtabâî'nin tefsiri, ciddi anlamda hadis rivayetlerini de içeren bir eserdir. "Âyetlerin Hadislerle Açıklanması" başlığında bazı yerlerde Sünnî, bazı yerlerde de Şîi hadis eserlerinden faydalanmış; Ehl-i Beyt başta olmak üzere sahabeden ve tabîinden gelen rivayetlere yer vermiştir.

Kütüb-i Sitte, *Kütüb-i Erbaa*, Tabersî'nin *el-İstibsâr*, Ukberî'nin (ö. 413/1022) -Tabâtabâî daha çok "Şeyh Müfid" ismini kullanmaktadır- *el-İhtisâs*,⁷² Tûsî'nin *el-İstibsâr* ve *el-Emâlî*,⁷³ İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *el-İsâbe*,⁷⁴ Meclisî'nin (ö. 1110/1698 [?]) *Bihârü'l-envâr*,⁷⁵ Küleynî'nin (ö. 329/941) *el-Kâfi* ve Şeyh Sadûk İbn Bâbeveyh'in (ö. 381/991) *Men lâ yahduruhü'l-fakîh*⁷⁶ adlı eserler başta olmak üzere onlarca Sünnî ve Şîi eseri kaynak göstermiştir.

Tabâtabâî yukarıda kategorize edilen eserlerin yanında genel başvuru kaynağı olarak; Gazzâlî'nin *İhyâu ulûmi'd-dîn*,⁷⁷ Süyûtî'nin *el-İtkân*, İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) *Bidâyetü'l-müctehid*⁷⁸ ve Abdülkâhir el-Cürçânî'nin

61 Tabâtabâî, *el-Mizân*, 13/384; 12/118.

62 Tabâtabâî, *el-Mizân*, 4/298.

63 Tabâtabâî, *el-Mizân*, 9/29; 12/118.

64 Tabâtabâî, *el-Mizân*, 11/40.

65 Tabâtabâî, *el-Mizân*, 1/177; 3/228.

66 Tabâtabâî, *el-Mizân*, 2/25; 16/40.

67 Tabâtabâî, *el-Mizân*, 14/333; 7/209.

68 Tabâtabâî, *el-Mizân*, 2/99; 5/143.

69 Tabâtabâî, *el-Mizân*, 2/329.

70 Tabâtabâî, *el-Mizân*, 2/146; 4/29.

71 Tabâtabâî, *el-Mizân*, 13/283; 16/142.

72 Tabâtabâî, *el-Mizân*, 2/402; 3/231.

73 Tabâtabâî, *el-Mizân*, 4/284.

74 Tabâtabâî, *el-Mizân*, 4/296.

75 Tabâtabâî, *el-Mizân*, 2/17217/7.

76 Tabâtabâî, *el-Mizân*, 3/75; 1/119.

77 Tabâtabâî, *el-Mizân*, 4/328.

78 Tabâtabâî, *el-Mizân*, 4/296.

(ö. 471/1078-79) *Delâilü'l-i'câz*⁷⁹ gibi eserlerine de müracaat etmiştir. İncil ve Tevrat ile birlikte bu iki kitap hakkında yazılan sözlüklere⁸⁰ ve felsefe alanında ise Eflâtun, (m. ö. 427-347)⁸¹ İbn Sînâ (ö. 428/1037)⁸² ve Şîrâzî (ö. 1050/1641)⁸³ gibi farklı âlimlerin eserlerine başvurmuştur.

1. 2. 3. Mahiyeti ve Metodu

el-Mizân hem dirâyet hem de rivayet tefsiridir. Eserde Kur'ân'daki bütün âyetlerin kısa ya da uzun tefsiri yapılmıştır. Âyetler tartışmalı bir konuyu ele alıyor ise -konulu tefsir denilebilecek mahiyette- o konu ile ilgili Kur'ân'daki bütün âyetler ilgili bölüme alınmaya çalışılmış, "Âyetlerin Hadislerle Açıklanması", "Sosyolojik İnceleme", "İlmî İnceleme" veya "Felsefî İnceleme" şeklinde başlıklarla ilgili âyetler tefsir edilmeye çalışılmıştır.

el-Mizân tefsirinde âyetlerin dağılımı, sûrelerin kendi içerisindeki konu bütünlüğü dikkate alınarak ve siyak-sibak göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Bazen bir âyet, bazen birkaç âyet bazen de kısa sûrelerde olduğu üzere bir sûrenin tamamı tefsir edilmiştir.⁸⁴ Âyetleri konusuna göre ele aldığı yerlerde ise *Menâr* tefsiri ile benzerliği göze çarpmaktadır.⁸⁵

Siyak-sibak durumu dikkate alınarak, âyetler Kur'ân'ın kendi bütünlüğü içerisinde tefsir edilmiştir. Âyetler izah edilirken ilgili hadisler, Ehl-i Beyt imamlarının ve müfessirlerin görüşleri de aktarılmıştır.⁸⁶ Hadisler Kur'ân'a arz edildiği⁸⁷ gibi, Ehl-i Beyt imamlarının sözleri de Kur'ân'a arz edilip değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.⁸⁸

Her sûrenin genel konusu yanında tefsiri yapılan âyetin esas maksadı, varsa ahkâma dair hususlar ve bu âyetle ilişkili diğer âyetler zikredilmiştir.⁸⁹ Eğer mananın anlaşılmasında önem arz ediyorsa âyetin Mekki veya Medeni oluşuna değinilmiş ve ilgili görüşler aktarılmıştır.⁹⁰

Tabâtabâî, Kur'ân'ın tefsirinde sahâbe kavlini ve özellikle de bazı sahâbenin isimlerinin zikredilmesini, Kur'ân'ın anlaşılmasının önünde engel görmekte ve bunu Sünnî kesimin tekel oluşturması olarak değerlendirmektedir.⁹¹ Ayrıca sahâbe, tabiîn ve müfessirlerin görüşlerinin mutlak mada doğruluk ve kesinlik ifade etmediğini, zira her sahâbenin görüşü dikkate değer olmakla birlikte bu görüşlerin hak kabul edilemeyeceğini be-

⁷⁹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 14/315.

⁸⁰ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 3/284; 5/248; 6/224; 1/140; 5/224; 3/314.

⁸¹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 13/187.

⁸² Tabâtabâî, *el-Mizân*, 2/225.

⁸³ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 13/194.

⁸⁴ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 16/143; 15/314.

⁸⁵ Muhammed Abduh & Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, 6/219; Tabâtabâî, *el-Mizân*, 5/218.

⁸⁶ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 12/364.

⁸⁷ Allâme Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *İslâm ve Çağdaş İnsan*, çev. Mustafa Yalçın, (İstanbul: Kevser Yayıncılık, 2018), 155; Tabâtabâî, *İslâm'da Kur'an*, 67.

⁸⁸ Tabâtabâî, *İslâm'da Kur'an*, 66.

⁸⁹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 1/16; 5/157.

⁹⁰ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 11/284.

⁹¹ Tabâtabâî, *Söyleşiler*, 42; Tabâtabâî, *Tüm Boyutları İle İslâm'da Şîa*, 92.

lirtmektedir. Ona göre bu kesimlerin görüşleri ictihad hükmündedir ve de sözün sahibinden başkasını bağlamaz.⁹²

Tabâtabâî'ye göre Kur'ân'ın anlaşılabilmesi ve tefsir edilebilmesi için müfessirin; nâsih-mensûh, muhkem-müteşâbih, ruhsat-azimet, Mekkî-Medenî, takdim-tehir, zâhir-bâtın, istisna olanı, önceki ifadede yer alıp sonraki ifadede işaret edilen niteliği, te'kitli ve vurgulu olanı, farzların ve hükümlerin bulunduğu yerleri, nüzul sebeplerini ve mübhemâtü'l-Kur'ân'ı bilmesi gerekir.⁹³

Mizân tefsirinde bazı klasik tefsirlerde olduğu gibi rivayetlerle ya da dil ve belâgat ile yetinilmemiştir.⁹⁴ Tabâtabâî, lugavî izahlara, manayı ve maksadı temin edecek boyutta değinmiştir. Şiir, dinî hakikatleri anlamada değil; çok nadiren ikinci derece konuları izah etmede başvurduğu kaynağıdır.⁹⁵ İrab, sarf ve nahiv inceliklerine, âyetin manasındaki belirsizlikleri giderecek derecede başvurmuştur.⁹⁶ Aynı şekilde iltifât,⁹⁷ tenkîr,⁹⁸ hazf⁹⁹ ve istiâre¹⁰⁰ gibi belâğî inceliklere de lüzumu olan yerde ve sınırlı boyutta değinmiştir.¹⁰¹

Tabâtabâî'nin eseri ansiklopedik bir tefsir görünümündedir. Çünkü eser; tefsir, hadis, sosyoloji, sosyal psikoloji, ictimâî,¹⁰² fen, felsefe, tarih, dil ve belâgat gibi farklı disiplinleri içeren bir mahiyettedir. İlgili bölüm farklı görüşlerle izah edilmesi gerektiğinde aklî, ilmî, felsefî, ictimâî ve tarihî izahlar yapılmaktadır.¹⁰³ Onun isrâilî rivayetlere sınırlı miktarda başvurduğu görülmektedir. Ancak eserdeki kısas-ı enbiya ile ilgili bölümlerde bu rivayetler biraz daha yoğun yer almaktadır.¹⁰⁴ Eserinde, ictimâî tefsir hareketinden etkilendiği, yeni araştırmalar ile bunun zenginleştirildiği ve çağdaş pek çok konunun bu çerçevede ele alındığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁵

⁹² Tabâtabâî, *İslâm ve Çağdaş İnsan*, 272.

⁹³ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 3/82.

⁹⁴ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 13/59; 16/125; 10/243.

⁹⁵ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 17/297; 4/302; 5/154.

⁹⁶ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 10/109; 17/227.

⁹⁷ **İltifât**: Sözü bir halden başka bir hale çevirmektir. Bir sözü birinci, ikinci veya üçüncü şahıs kiplelerinden herhangi biri ile ifade ederken diğer bir kipe geçmektir. Süleyman Mollaibrahimoğlu, "Kur'ân-ı Kerim'de İltifat Sanatı", *Diyanet İlmî Dergi* 33/1 (1997): 17; Süleyman Gür, *Anlatımlı Kur'an Belâgatı Meânî-Beyân-Bedî* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 144-145.

⁹⁸ **Tenkîr**: Marifenin zıddı olup, kelimenin yerine göre tür, ta'zîm, tahkîr, teksîr veya taklîl ifade etmesidir. Ahmet Matlûb, *Mu'cemû'l-mustalahâtî'l-belağîyye ve tatavvurihâ* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 2007), 384-385.

⁹⁹ **Hazf**: Bir delilden hareketle, sözün bir kısmını ya da tamamını ibareden düşürmektir. Gür, *Anlatımlı Kur'an Belâgatı Meânî-Beyân-Bedî*, 110.

¹⁰⁰ **İstiâre**: Bir lafzın benzerlik alakası ve bir karine-i manıadan dolayı konulduğu mananın dışında başka bir anlamda kullanılması veya bir kelimenin manasının geçici olarak alınıp başka bir kelimenin yerinde kullanılmasıdır. Gür, *Anlatımlı Kur'an Belâgatı Meânî-Beyân-Bedî*, 248.

¹⁰¹ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 4/56; 17/64; 16/65.

¹⁰² Musa Kazım Yılmaz, "el-Mizân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 30/213.

¹⁰³ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 2/134-139; Haydârî, *Usûlu't-tefsîr*, 93.

¹⁰⁴ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 10/352-359.

¹⁰⁵ Tabâtabâî, *el-Mizân*, 2/261-277.

Tabâtabâî, âyetlerin bilimsel izahına nadiren değinmekte; ancak bu yorumları eleştirel mahiyette yapmaktadır. Bu bağlamda geleneksel tefsir anlayışına daha yakın olduğu söylenebilir. Örneğin; “ وَمِنْ كَلِمَاتِ التَّمْرَاتِ جَعَلَ فِيهَا زَوْجَيْنِ / orada meyvelerden iki çift var eden”¹⁰⁶ âyetini Tantavî Cevherî'nin “dölllenme”¹⁰⁷ olarak yorumlamasını hoş karşılamamış, buna mukabil “Yüce Allah burada meyvelerin iki çift yaratıldıklarını ifade etmektedir yoksa iki çiftten yaratıldıklarını değil” diyerek klasik bir yorum getirmiştir.¹⁰⁸

Buna ilaveten bilimsel tefsir ekolünü; Kur'ân'da geçen kürsî,¹⁰⁹ arş,¹¹⁰ levh¹¹¹ ve kalem¹¹² gibi kavramların sadece bilimle izah edilemeyeceği şeklinde de eleştirmektedir. Çünkü Tabâtabâî, bilimsel tefsir akımlarının, bilimsel ve felsefî araştırmaların verilerini dışarıdan Kur'ân âyetlerinin anlamlarına yüklediğini düşünmektedir. Bu sayede tefsir deyince pek çok hakikatin mecaz olarak algılanması ve yine bazı âyetlerin bilimsel yoruma tabi tutulması durumu ortaya çıkmaktadır.¹¹³

Tabâtabâî'ye göre Kur'ân'ın kendisi bizzat yol gösterici, nûr ve hidayete dair her şeyin açıklayıcısı olduğundan onu anlamak için de başka yollara ve metodlara ihtiyaç yoktur.¹¹⁴

Tabâtabâî'nin üslubu, *Mîzân* ve diğer eserlerinde farklılık göstermektedir. Tefsirinde daha mülayim iken diğer kitaplarında mezhebî tercihi/sert üslubu daha çok görülmektedir. Şîa ve Ehl-i sünnet arasında tartışma konusu olan hususlarda sert, tel'in edici¹¹⁵ ve aşırı söylemler kullanmaktadır.¹¹⁶

Tabâtabâî, Ehl-i sünnet ile Şîa arasında tartışma olan bir konuda Sünnî-Şîî ravilerden gelen farklı hadisleri eserine almıştır. Ancak âyetin tefsirine dair hadisleri ele alırken sadece bir aktarıcıdır. Bölümün sonunda, “Ben de derim ki” ifadesi ile kısaca görüşünü belirtir. Âyetleri tefsir etmede daha çok dirâyet tefsiri görünümüne sahip iken, hadislerle açıklama bölümünde rivayet tefsiri üslubuna bürünmektedir.¹¹⁷

Tabâtabâî, tefsirini Yusuf sûresi 52. âyete kadar *Menâr* tefsiriyle mukayese ederek ve diyalojik bir üslupla¹¹⁸ kaleme almıştır.¹¹⁹ *Mîzân* tefsiri,

¹⁰⁶ er-Ra'd 12/3.

¹⁰⁷ Tantavî Cevherî, *el-Cevâhir fi tefsîri'l-Çur'âni'l-Kerîm* (Mısır: Dâru'l-Fikr, t.y.), 4/80-81.

¹⁰⁸ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 11/292.

¹⁰⁹ el-Bakara 2/255.

¹¹⁰ el-A'râf 7/54; Yûnus 10/3; Hûd 11/7; er-Ra'd 13/2; Tâhâ 20/5.

¹¹¹ el-Burûc 85/22.

¹¹² el-Kalem 68/1; el-Alak 96/4.

¹¹³ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 1/7-9; 8/148-150; 16/244-247; 10/151.

¹¹⁴ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 3/86.

¹¹⁵ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 2/9.

¹¹⁶ Tabâtabâî, *İslâm Sosyolojisi*, 38.

¹¹⁷ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 2/160.

¹¹⁸ Diyalojik (metinlerarasılık): Her söylemin, her sözcüğün önceden söylenenlere üstü örtük olarak; uzlaşan, karşı çıkan veya bazı yönleriyle keşişen bir yanıt olduğunu vurgulayan bir dilbilim terimidir. Ayrıntılı bilgi için bk., Richard Sennett, *Berber*, çev. İlkay Özküraplı (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), 25; Fırat İlim, “Mikhail Bakhtin'de Diyaloji Kuramı ve Karşı-Kültür Olarak Karnaval” (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2015), 7, 39.

¹¹⁹ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 11/315.

âyetleri konularına göre ayırması, aynı başlıklar açarak değerlendirmesi, tartışmalı konulara yaklaşımı, gelenek ve moderniteye bakış açısı gibi hususlarda *Menâr* tefsiri ile benzerlik arz etmektedir.¹²⁰

el-Mîzân ilk sûrelerde dil tahlilleri, rivayet değerlendirmeleri ve lafzî tartışmalar oldukça az iken sonraki sûrelerde bunun aksine bir usul ve üslubu tercih etmiştir.¹²¹ Klasik tefsirlerde olduğu gibi usul konularını ve diğer tartışmalı ilmi konuları ele aldığı ilk sûreleri yoğun içerikte yazarken, ilerleyen sûrelerde önceki yazdıklarına atıf yaparak konuyu geçiştirmekte ve böylece konuları daha kısa ele almaktadır. Örneğin; Yasin sûresinden sonraki sûreler, üç cilde sığdırılarak tefsir tamamlanmıştır.¹²²

Şîî tefsir geleneğinde ahbârîler¹²³ ve usûlîler¹²⁴ arasındaki mücadelede ilk dönem ahbârîler daha etkin iken, son dönemde daha mutedil bir çizgide duran usûlîlerin öne çıktığı görülmektedir.¹²⁵ Tabâtabâî, Şîa içerisinde usûlîler ve ahbârîler olarak bilinen bu fikrî ayrılığa; aklî, felsefî, sosyolojik ve psikolojik tahlilleri önemseydiğinden dolayı tefsirinde usûlîler tarafında yer almaktadır.

İran'da uzun yıllar, Kum dâhil bütün dinî eğitim merkezlerine klasik Şîî gruplar hâkim olmuştur. Ancak son dönemde İran'da usûlî-irfânî gelenek ağırlığını hissettirmektedir. Bu geleneğin ilk temsilcisi Humeynî kabul edilirken, bir diğer usûlî-irfânî önderi ise Tabâtabâî olmuştur. Ancak ahbârîlerin İran coğrafyasındaki hâkimiyetinden dolayı, Tabâtabâî ömrünün son dönemlerinde Kum'da ders veremez olmuş ve memleketi olan Tebriz'e dönmek zorunda kalmıştır. Hatta özel sohbetlerinde derinlemesine girdiği irfanî konulara sırf bu kesimlerden çekindiği için *Mîzân* tefsirinde yer verememiştir.¹²⁶

Tabâtabâî'ye göre dinî anlamada ve yorumlamada Kitap, Sünnet ve sarîh akıl kesin hüccettir. İslâm fihhında delil olarak kabul edilen icma' ise delil değildir.¹²⁷ Bunun için Kur'ân bize üç yol göstermektedir: Dinî nasların zâhirîni anlamak, aklı kullanmak ve hakikati keşf edebilmenin asıl sâiki olan ihlaslı bir kulluk yolunu tercih etmektir.¹²⁸

¹²⁰ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 1/151; Muhammed Abduh & Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-menâr*, 1/288.

¹²¹ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 19/227-228.

¹²² Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 17/61.

¹²³ İmâmiye Şîası içinde, dinî hükümlerin tek kaynağı olarak sadece kendi imamlarının rivayetlerini esas kabul edenlere verilen ad.

¹²⁴ İmâmiye Şîası geleneğinde dinî hükümlerin aklî istidlâl yoluyla elde edilebileceğini savunan ekol.

¹²⁵ Sabuhi Shahavatov, "Şîa'nın Esbâb-ı Nüzûl Anlayışı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (06 Ocak 2015): 116.

¹²⁶ Mahmut Erol Kılıç, "Bana Göre İran'da Neler Oluyor", *Yeni Şafak Gazetesi*, 14 Ocak 2018, Erişim 30.06.2019, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/mahmuderolkilic/bana-gore-iranda-ne-oluyor-2-2043073>.

¹²⁷ Tabâtabâî, *Söyleşiler*, 38.

¹²⁸ Tabâtabâî, *Tüm Boyutları İle İslâm'da Şîa*, 86; Tabâtabâî, *İslâm'da Kur'an*, 65.

Ona göre Kur'ân'ın bir zâhirî anlamı bir de bâtinî anlamı vardır. Bâtin zâhire göre bedene hayat veren bir ruh mesabesindedir.¹²⁹ Kur'ân'ı anlamak için onun te'vil edilmesi gerekir. İlk dönemde te'vil kelimesi ile daha çok, Kur'ân'ın zâhirî ile zıt anlama gelen anlam kastedilirdi. Ancak te'vil kelimesinin asıl anlamı, lafzın ifade ettiği anlam değil, lafızdan da öte yüce anlamlardır. Bu anlamları da peygamberler ve veliler müşahede yolu ile elde edebilirler.¹³⁰

Tabâtabâî eserinde; kadın, insan hakları, insanın yaratılışı,¹³¹ özel mülkiyet, kardeşlik, imanın bireysel ve toplumsal etkileri, çok eşlilik,¹³² kısas,¹³³ miras,¹³⁴ ölümden sonraki hayat¹³⁵ ve toplumsal sorumluluklar gibi güncel dinî ve ahlâkî konularda değerlendirmeler yapmaktadır.¹³⁶

Tabâtabâî, Kur'ân'daki müteşâbih âyetlerin açıklanmasının; felsefî, iktisadî ve siyasî bazı hususlara çözüm bulma, ruhanî ve cismanî tarafları ile insan hayatının tamamına Kur'ân ile yön verebilme anlamında yeterli olduğuna inanmaktadır.¹³⁷ O, Kur'ân'ın gizemli, şifreli ve anlaşılabilir bir kitap olmadığı gerçeğinin bizzat âyetler¹³⁸ tarafından ifade edildiğini savunmaktadır. Ona göre Kur'ân'da ihtilaf bulunmadığına göre o, değişim ve dönüşüme de kapalıdır. Aynı şekilde İslâm şeriatı kıyamete kadar geçerli olduğuna göre, onun hükümlerinde değişim ve dönüşümün olduğunu düşünmek anlamsızdır.¹³⁹

Tabâtabâî, ilk dönem Şîî âlimleri kadar katı olmamakla¹⁴⁰ birlikte, genel mezhebî çizgisinin dışına pek çıkamamıştır. Tartışmalı konularda Şîî ulemanın rivayetlerini aktarır kendisi ayrıca bir görüş beyan etmemiştir. Örneğin; “takiyye”¹⁴¹ ve “ayaklara mesh”¹⁴² konusundaki tutumu bu şekildedir.¹⁴³ Ancak zaman zaman bazı konularda geleneksel Şîî anlayışla hareket etmeyip, kimi âyetlerin mezhebî düşünce ile yorumlandığını ifade edebilmiştir. Örneğin; “silm”¹⁴⁴ kavramının Şîa tarafından “velâyet” şeklinde yorumlanmasını eleştiren Tabâtabâî, bu ifadenin genel olduğunu, sadece velâyete uyarlamanın âyeti sınırlandırmak anlamına geleceğini ifade etmiş-

¹²⁹ Tabâtabâî, *Tüm Boyutları İle İslâm'da Şîa*, 96.

¹³⁰ Tabâtabâî, *Tüm Boyutları İle İslâm'da Şîa*, 98.

¹³¹ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 2/113.

¹³² Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 4/182.

¹³³ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 1/434.

¹³⁴ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 4/222.

¹³⁵ Tabâtabâî, *Ölümden Sonraki Hayat*, çev. Bahri Akyol, 1. Baskı (İslâmî Kültür ve İlişkiler Merkezi Tercüme ve Yayın Müdürlüğü, 1996).

¹³⁶ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 4/178; 4/92-133.

¹³⁷ Haydârî, *Usûlu't-tefsîr*, 96.

¹³⁸ en-Nisâ 4/82; en-Nahl 16/89; el-Mu'minûn 23/68; es-Sâd 38/29.

¹³⁹ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 5/20-21.

¹⁴⁰ Haydârî, *Usûlu't-tefsîr*, 95.

¹⁴¹ Âl-i İmrân 3/28.

¹⁴² el-Mâide 5/6.

¹⁴³ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 3/248.

¹⁴⁴ el-Bakara 2/208.

tir.¹⁴⁵ Ayrıca Kur'ân'ın tahrif edilmesi meselesinde, ilk dönem âlimlerinden Kummî ve Ayyâşî gibi Şîf ulemanın aksine, Kur'ân'ın tahrif edilmediğini ve nâzil olduğundan beri aslı üzere korunduğunu belirtmiştir.¹⁴⁶

Ona göre, Kur'ân hakkında bilgisizce konuşmak, Allah'ın dizayn ettiği âyetler arasındaki insicamı bozar.¹⁴⁷ Ayrıca Kur'ân her yönüyle anlaşıldığına göre, Kur'an bi'l-Kur'an olmayan beşerî izahlar Kur'ân'daki ilâhî izahı sekteye uğratar.¹⁴⁸ Kur'ân insanları uyarırken Allah korkusu düşüncesini ön plana çıkarmaktadır. Bu bağlamda dinî yasaları öğretirken, açıkladığı hükümleri ahlâkî faziletlerle ve övgüye değer hasletlerle desteklemektedir. Bunu yapmadaki temel amacı, insanın özünde var olan takva duygusunu uyandırmaktır. Böylelikle Kur'ân, hükmün uygulanmasını, içselleştirilmesini ve kulun imanının artmasını temin etmektedir.¹⁴⁹

Kur'ân sadece Arapları ve Müslümanları değil, bütün insanlığı kendisine davet eden ilâhî kitaptır. Müşriklere, putperestlere ve diğer semavî din mensuplarına¹⁵⁰ doğrudan hitap eden mesajlar içermektedir.¹⁵¹ Kur'ân, farklı zaman ve zeminlerde nâzil olmasına rağmen içerisinde çelişki bulunmayan, beşer sözüne benzemeyen, varlıklar üzerinde etkili olan dönüşüm ve tekâmül yasasının kendisinde vuku bulması aklen muhal olan bir kitaptır. Kur'ân, sıradan anlayış düzeyine sahip kimseler tarafından bile anlaşılabilir bir yüce bir kitaptır.¹⁵²

Sonuç

Tabâtabâî, 79 yıllık hayatında İslâm düşüncesine büyük eserler kazandırmış bir âlimdir. Klasik eğitim almasına karşılık temelde tefsir, sosyoloji ve felsefe alanlarında yoğunlaşmış ve eserleri de bu yönde temayüz etmiştir. Tabâtabâî, Şîa içerisinde usûlîler ve ahbârîler olarak bilinen fikrî ayrılığa; aklî, felsefî, sosyolojik ve psikolojik tahlilleri önemseydiğinden dolayı yaşadığı dönemde usûlîler tarafında yer almaktadır. Katı Şîf âlimlerinin aksine, tefsirinde mu'tedil, yapıcı ve kuşatıcı bir üslup kullanmıştır.

Mîzân tefsiri çağdaş dönemde yazılan özgün eserlerden birisi olma özelliğine sahiptir. Tabâtabâî, Kur'an tefsirini, sosyoloji ve felsefe gibi modern ilimler yardımı ile yapmış, Kur'an'ın mesajını çağın insanına anlayacağı bir mahiyette açıklamaya çabalamıştır. Ansiklopedik bir mahiyet arz eden *el-Mîzân*, bir âyet, konulu bölüm/tefsir şeklinde birkaç âyet ya da yerine göre bir sûreyi tefsir etmesi şeklinde bir usul takip etmiştir. Âyetleri ele alırken dirayet tefsiri ve âyetleri hadislerle açıklarken rivayet tefsiri mahiyetinde

¹⁴⁵ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 3/106.

¹⁴⁶ Sabuhi Shahavatov, "İmâmiyye Şîa'sının Kur'an'ın Tahrifine Yaklaşımı", *Usul: İslâm Araştırmaları*, 22 (Temmuz 2014): 58.

¹⁴⁷ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 4/311-312.

¹⁴⁸ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 3/80-81.

¹⁴⁹ Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 5/314.

¹⁵⁰ Âl-i İmrân 3/64; el-En'am 6/19; et-Tevbe 9/11; el-Kalem 68/52; el-Müddessir 74/35-36.

¹⁵¹ Tabâtabâî, *İslâm'da Kur'an*, 22-24.

¹⁵² Tabâtabâî, *el-Mîzân*, 4/20.

olan eser, bilimsel tefsir mülâhazalarına mesafeli durmaktadır. 20 yıllık bir sürede tamamlanan *el-Mîzân*, aslında Tabâtabâî'nin hayatı, ilmî ve fikrî mücadelelerinin bir özeti mesabesindedir.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed & Reşid Rızâ. *Tefsîru'l-Menâr*. 12 cilt. Kahire: Dâru'l Menâr, 1947.
- Cevherî, Tantâvî. *el-Cevâhir fî tefsîri'l-Çur'ânî'l-Kerîm*. 13 cilt. Mısır: Dâru'l-Fikr, t.y.
- Çelik, İmran. *Seyyid Hüseyin Nasr'ın İslâm Düşüncesi*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- Evsî, Ali. *Tabâtabâî ve Menhecühü fî Tefsîrihî el-Mîzân*. İran: Muaveniyyetü'r- Riasesi Lilalâgâti't-Devliyyeti Fî Münazzamti'l- İ'lâmî İslâmî, 1985.
- Gür, Süleyman. *Anlatımlı Kur'ân Belâgatı Meânî-Beyân-Bedî'*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.
- Hasanpur, Ali Rıza. "Allame Tabâtabâî Açısından Allah'ın Gerçek Muradına Ulaşmada Müfessirlerin Anlayışlarının Rolü", *Misbah Dergisi* 9/16 (2020).
- Haydârî, es-Seyyid Kemal. *Usûlu't-tefsîr ve't-te'vîl mukâranetü menheciiyyeti beyne ârâi't-Tabâtabâî ve ebrazi'l-müfessirîn*. 2 cilt. İran: Dâru Ferâkîd li't-Tibâati ve'n-Neşr, 2006.
- İlim, Fırat. "Mikhail Bakhtin'de Diyaloji Kuramı ve Karşı-Kültür Olarak Karnaval" Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2015.
- Kılıç, Mahmut Erol. "Bana Göre İran'da Neler Oluyor". Yeni Şafak Gazetesi, (14.01.2018)erişim30.06.2019,https://www.yenisafak.com/yazarlar/mahmuderolkilic/bana-gore-iranda-ne-oluyor-2-2043073.
- Kurtuluş, Rıza. "Şîrâzî Bismil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/184.
- Matlûb, Ahmet. *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-belağîyye ve tatavvurihâ*. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 2007.
- Mertoğlu, Suat. "Muhammed Hüseyin Tabâtabâî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. "Kur'ân-ı Kerîm'de İltifat Sanatı". *Diyanet İlmî Dergi*, 33/1 (1997).
- Sennett, Richard. *Berber*, çev. İlkey Özküralpli İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- Shahavatov, Sabuhi. "İmâmiyye Şîa'sının Kur'ân'ın Tahrifine Yaklaşımı". *Usul: İslâm Araştırmaları*, 22 (Temmuz 2014).

- Shahavatov, Sabuhi. "Şîa'nın Esbâb-ı Nüzûl Anlayışı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/47 (06 Ocak 2015).
- Tabâtabâî, Allâme Muhammed Hüseyin. *el-Mîzân fî tefsîr'il-Kur'ân*. 20 cilt. Menşurat-ü Cemaati'l-Müderrisin fi Havzati'l-İlmiyyeti fi Kısmi'l-Mukaddeseti, t.y.
- Tabâtabâî, Allâme Muhammed Hüseyin. *İslâm'da Kur'ân*. çev. Ahmet Erdinç. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1988.
- Tabâtabâî, Allâme Muhammed Hüseyin. *Ölümden Sonraki Hayat*. çev. Bahri Akyol. 1. Baskı. İslâmî Kültür ve İlişkiler Merkezi Tercüme ve Yayın Müdürlüğü, 1996.
- Tabâtabâî, Allâme Muhammed Hüseyin. "İmâmet Düşüncesi". çev. Mustafa Akçay. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/3 (2004).
- Tabâtabâî, Allâme Muhammed Hüseyin. *İslâm Sosyolojisi*. çev. Hasan Kanaatli. İstanbul: Kevser Yayıncılık, 2008.
- Tabâtabâî, Allâme Muhammed Hüseyin. *Tevhîd Risâleleri*. çev. Kenan Çamurcu. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- Tabâtabâî, Allâme Muhammed Hüseyin. *Söyleşiler*. çev. İsmail Bendiderya. 2. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- Tabâtabâî, Allâme Muhammed Hüseyin. *Özün Özü İrfan Dersleri*. çev. Talip Çetinkaya & Orhan Düz. 4. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Tabâtabâî, Allâme Muhammed Hüseyin. *Süneni'n- Nebi (Peygamberimizin Sünnetleri)*. çev. Turgut Atam. İstanbul: ASR Yayınları, 2015.
- Tabâtabâî, Allâme Muhammed Hüseyin. *Tüm Boyutları ile İslâm'da Şîa*. çev. Abbas Akyüz & Kadir Akaras. İstanbul: Kevser Yayıncılık, 2016.
- Tabâtabâî, Allâme Muhammed Hüseyin. *İslâm ve Çağdaş İnsan*. çev. Mustafa Yalçın. İstanbul: Kevser Yayıncılık, 2018.
- Tabâtabâî, Allâme Muhammed Hüseyin. *İslâm'da Kadın*. çev. Mustafa Yalçın. İstanbul: Kevser Yayıncılık, 2018.
- Uludağ, Süleyman. "Bâtın İlmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yılmaz, Musa Kazım. "el-Mîzân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2005.